

O MOSTEIRO BENEDICTINO DE SAN CIBRÁN DE CALOGO NA IDADE MEDIA

Por: Teresa C. Moure Pena
Universidade de Santiago de Compostela

Na comarca do Salnés, na denominada Terra de Lobeira, preto do antigo poboado castrexo de Calogo¹, alzábase, no ámbito da hoxe parroquia de Santa María de Caleiro e dentro do partido xudicial de Vilanova de Arousa, o desaparecido mosteiro de San Cibrán de Calogo, un cenobio pouco coñecido e escasamente estudiado do que unicamente conservamos hoxe en día o recordo e algunha testemuña arqueolóxica.

A escasa fortuna de que gozou este mosteiro na historiografía galega pode que se deba sobre todo a que as noticias documentais conservadas da súa realidade histórica son máis

ben exiguas². En efecto, lembrar a realidade histórica do conxunto monacal a partir das fontes documentais resulta complexo pois estas se revelan claramente insuficientes e presentan nalgúns casos claros sinais de interpolacións e manipulacións que levaron a articular teorías erróneas sobre

¹ O antigo poboamento desta zona queda confirmado polos múltiples achados arqueolóxicos casuais dende mediados do século XX. Sobre estes achados véxase Blanco Freijeiro, 1957; Filgueira Valverde e García Alén, 1959; Estefanía Álvarez, 1960; Cava Nieto, 1972; Moledo Pérez e Pascual Vázquez, 1982; etc.

² Para García Álvarez, a ausencia case que absoluta de documentación sobre Calogo explicárase polo carácter familiar do mosteiro xa que, según este historiador, "mientras un monasterio se hallaba bajo el régimen de herederos nadie le hacía donaciones" (García Álvarez, 1973).

o papel xogado por esta comunidade monástica na historia do monacato galego. A miña contribución, neste caso, no pretenderá ser máis ca unha aproximación á realidade deste antigo mosteiro e ao seu recordo histórico e artístico, que considero merecente coma mínimo dunha mirada de curiosidade.

--- o ---

A comezos do século XVII, frei Antonio de Yepes, na súa clásica obra *Crónica General de la Orden de San Benito*, recuperaba o recordo do mosteiro proporcionando unha serie de datos relativos á súa orixe³. A esta primeira referencia vaise engadir con posterioridade a de López Ferreiro, que no contexto da súa obra sobre a Catedral compostelá fará unha serie de alusións ás testemuñas documentais atribuídas a Calogo e ao seu contido. Non obstante estas primeiras aproximacións, o encargado de recuperar o interese polo mosteiro será Rubén García Álvarez; os resultados das súas investigacións supoñen dende o punto de vista histórico-documental o traballo máis acabado sobre o tema, xa que aporta datos de inapreciable valor para o estudo da súa evolución histórica. O minucioso análise das fontes conservadas permitirá a este historiador revisar certas cuestións en relación cos comezos do cenobio e demostrar que a partir dunha interpretación errónea das devanditas fontes se articularon forzadas teorías, dificilmente sostibles, que pretendían converter a Calogo nun precedente directo de San Martiño Pinario⁴. Xa máis recentemente, e dentro do contexto xeral da súa grande síntese sobre a historia do monacato galego, Sá Bravo dedica un capítulo especial a Calogo no que aporta algunhas novas de carácter histórico e incluso artístico⁵. Con posterioridade, abrírase unha etapa caracterizada polas descricións breves ou polas noticias incluídas en obras de carácter xeral que, en grande medida, se limitan a reiterar boa parte dos datos aportados polos autores precedentes⁶.

³ Yepes, 1613, III, fol. 93v-94r.

⁴ García Álvarez, 1973.

⁵ Sá Bravo, 1972, II, 117-119; 1974, 162-163.

⁶ Linaje Conde, 1973, III, 113; Puertas Tricas, 1975, 70; López Alsina, 1988, 190-191; Andrade Cernadas, 1997, 98, 137, 171; Freire Camaniel, 1998, 657-659.

OGANDO, S.L.

AUDIO - VIDEO

SERVICIO TÉCNICO

VÍA DIGITAL

Telefónica
Movistar

Dr. Touriño, 8 - Teléf. 986 883 957 - Fax 986 884 271 - 36900 MARIN

Unha das primeiras cuestións que suscita a historia deste antigo mosteiro beneditino xurde en torno á súa fundación. No actual estado da investigación, e considerando o baleiro de fontes documentais, resulta imposible proporcionar unha data segura a respecto das orixes históricas do mosteiro e do asentamento da comunidade relixiosa. Descoñecemos tanto a data na que se fundou coma o nome do seu fundador ou fundadores. Hoxe por hoxe, a información proporcionada por Fr. Antonio de Yepes⁷-recollida dunha obra de Fr. Prudencio de Sandoval a propósito da vida de San Fructuoso de Braga-de que o mosteiro fora erixido en datas moi temperás polo dito bispo, carece de base documental e non atopamos razóns que permitan supor que Calogo fora unha fundación fructuosiana⁸.

A primeira testemuña documental conservada que se refire ao noso mosteiro é o diploma rexio de 12 de maio do 879 polo que o rei Afonso IV, a rogos do bispo de Compostela Hermenegildo, concedía privilexio de coto ao mosteiro de San Cibrán de Calogo e lle confirmaba a posesión das salinas que os monxes instalaran en Usa⁹. O documento parece estar antedatado, xa que a presenza de certas anomalías no seu contido dan a base para rexeitar a data que expresa, e conducen a García Álvarez a datalo no ano 922, aunque chegou ata nós nunha copia redactada no século XII¹⁰.

Tamén antedatada e manipulada é a doazón outorgada o 3 de maio do ano 946, cando Gundilano Gundesindiz facía entrega ao mosteiro e ao seu abade Viliato da "*ecclesiam quam manibus nostris edificavimus in nostro proprio solo*" baixo a advocación de San Cornelio e San Cibrán, dotándoa, ademais, de todo o necesario para o culto, "*altario cruces et capsam argenteas vestimenta atque ornamenta*"¹¹. Este manuscrito, dos máis ricos do repertorio documental pertencente ao cenobio, supón unha testemuña de máis que notable interese en canto que consigna datos de certa relevancia. En efecto, a documentación vén confirmar a realidade dunha primitiva igrexa prerrománica hoxe desaparecida, ricamente dotada e entregada para o uso da comunidade monástica; unha comunidade que, polo que se pode colixir, estaría integrada

por dezaseis monxes presididos por un abade, Viliato. Esta doazón chegou ata nós en copia do século XII-XIII, e a maior parte dos autores que a estudiaaron aceptan coma data verdadeira a de 3 de maio do ano 846 que é a que figura no manuscrito, e, por suposto, ningún deles pon en dúbida a súa autenticidade. Non obstante o anterior, se cadra deberíamos ser cautos ao aceptar este instrumento documental, xa que certas irregularidades na caligrafía e anomalías no contido da doazón levaron a Rubén García Álvarez a considerar a imposibilidade de que o documento correspondese coa data que expresa, afirmando que a escritura en cuestión pertence o século X, e máis concretamente o pontificado do bispo Hermenegildo¹², quen subscribe o diploma, polo que, segundo García Álvarez, é evidente que non pode ser datado con anterioridade ó ano 946. Ademais de estar antedatado, a análise do manuscrito leva o historiador a poñer en entredito a autenticidade dun texto que da mostras de ter sido refeito e de atoparse fortemente interpolado, polo que quizais debamos, se non descartar esta primeira fonte, si polo menos mantela nunha prudente corentena¹³.

Tras máis dun largo século de silencio, chega ata nós unha nova testemuña documental de singular interese. Trátase da doazón do ano 1114 outorgada á sé de Compostela por un home, Ramiro Muñiz, que decidía facer entrega dun certo numero de bens entre os que se incluía "*portionem sumam Monasterii de calogo, cum suis adjunctionibus...*", que comprendía as vilas de Caleiro, ademais Callerii, e Cores, ademais da súa parte de Deiro e nas vilas de Usa, Corbillón, Unio, Portas, Lois e Santa María de Besomaño¹⁴. Do documento parece deducirse con bastante claridade que o mosteiro puidera ter sido na orixe un cenobio familiar que co tempo, coma sucedera con bastante frecuencia, acabou dividíndose en varias partes entre os seus herdeiros; deles, Ramiro Muñiz determinou ofrecer a parte do mosteiro de Calogo que lle correspondía, con todas as súas rendas e xurisdiccións. Nesta época, as doazóns de igrexas ou mosteiros polos seus propietarios eran bastante frecuentes, e normalmente os doadores obraban a impulso da piedade coa esperanza de asegurar as necesarias prácticas devotas que garantiran unha poderosa axuda para a consecución da vida eterna e o seu tránsito ao Máis Aló.

⁷ Yepes, 1613, IIII, fol. 93v-94r; Edic. de Pérez de Urbel, I, 160. Álvarez Limeses, 1935, 484; García Álvarez, 1973, 254-255; Puertas Tricas, 195, 70; Núñez Rodríguez, 1978, 66.

⁸ Álvarez Limeses, 1935, 484; García Álvarez, 1973, 254-255; Puertas Tricas, 195, 70; Núñez Rodríguez, 1978, 66.

⁹ Ucha, parroquia de San Mamede de Corbillón, municipio de Cambados, Pontevedra.

¹⁰ Sobre este documento véxase López Ferreiro, 1890 -edic. facsímil, 1983, II, 294-; García Álvarez, 1964, 653, n° 229; 1973, 258-263.

¹¹ Este documento figuraba entre os fondos documentais do mosteiro de San Martiño Pinario. Existe unha copia no Arquivo de Santo Paio de Antealtares nunha pequena colección documental titulada *Traslado de los Privilegios y de otras escrituras que se hallan en el Archivo del Monasterio de San Martín de la ciudad de Santiago*, Documento 64 (Buján Rodríguez, 1996, 293, 297).

¹² O pontificado deste obispo exténdese dende o ano 924 o 951.

¹³ Esta referencia documental chegou a coñecemento de Yepes, que prometeu tratar dela con posterioridade na súa *Coronica* pero nunca chegou a facelo. Tamén foi recollido por López Ferreiro, que da por correcta a data do ano 846 que figura no manuscrito. Será transcrito integralmente por Lucas Álvarez na súa Tese doctoral, na que aborda o estudio histórico-diplomático da colección documental do Mosteiro de San Martiño Pinario (Yepes, -Edic. de Pérez de Urbel, II, 65-; López Ferreiro, 1899 -Edic. facsímil, 1983, I, 271-; Lucas Álvarez, 1948). Sobre o estudio deste documento, véxanse os magníficos traballos de García Álvarez (1973, 263-266; 1975, 121-122).

¹⁴ *Historia Compostellana*, lib. I, cap. 1000, párr.4, Edic. de H. Flórez, XX, 188-189; López Ferreiro, 1890 -Edic. facsímil, 1983, III, 444-.

Coma vemos, unha boa parte do mosteiro de Calogo foi a parar a comezos do século XII á igrexa compostelá. Todo parece indicar que por estas datas o mosteiro aínda non se convertera nun cenobio dependente e baixo o dominio de San Martiño Pinario. En efecto, a confrontación dalgunhas fontes documentais confirman que Calogo, durante a primeira metade do século XII aínda non se encontraba suxeito a San Martiño; así, no ano seguinte, o arcebispo de Santiago Diego Gelmírez confirmaba, por medio dun privilexio, os cotos que dende tempo atrás posuía Pinario e que se atopaban en terras do señorío compostelán sen facer mención algunha a Calogo¹⁵; o mesmo que na confirmación feita por Alfonso VII ao citado mosteiro de San Martiño no ano 1148¹⁶, no que se omite calquera referencia a aquel. Agora ben, na confirmación outorgada polo Papa Anastasio IV o 8 de abril de 1154, xa figura entre as posesións da Igrexa compostelá o mosteiro de “Cologio”, e do mesmo xeito figura na confirmación do 20 de marzo de 1178 outorgada polo Papa Alexandre III¹⁷. Probablemente, a anexión teríase producido no ano 1152, cando se levou a cabo a separación completa de Antealtares e Pinario da Catedral e a sede compostelá debía facer cesión dos seus dereitos sobre as propiedades de Calogo, que pasará a depender da comunidade compostelá e, tal e como sinalou Andrade Cernadas, terminará por se converter no centro xeográfico das cuantiosas propiedades que Pinario reunía en torno á ría de Arousa, en especial na comarca do Salnés¹⁸.

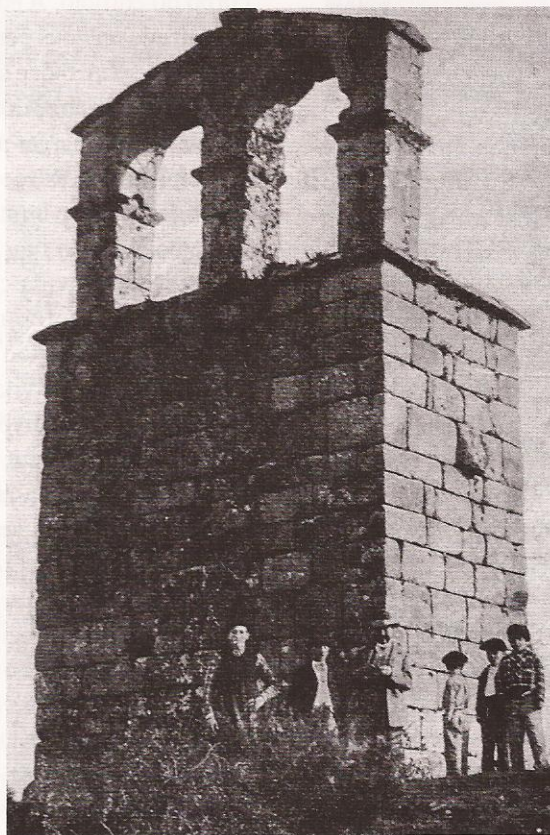
A última doazón outorgada ao noso mosteiro da que temos constancia documental data do ano 1199, cando Urraca Fernández lle facía obxecto da súa devota xenerosidade especificando, nas súas disposicións testamentarias, que se doase a favor do mosteiro de “Calagu XX soldos”¹⁹. Aínda tendo en conta que San Cibrán de Calogo non acadara unha

grande prosperidade material, o século XII debeu de ser de grande apoxeo para o noso mosteiro, xa que a construción da súa igrexa románica -que por fortuna coñecemos pola documentación gráfica recollida por Álvarez Limeses con anterioridade á súa desaparición aos comezos do século XX- é unha clara testemuña en pedra do período de esplendor polo que atravesaba a comunidade monástica.

A partir dos finais do século XII asistimos a un silencio documental que perdurará ata finais do XVIII, momento no que se data un *Libro de Fueros* que se conserva no Arquivo de Santo Paio de Antealtares; nel foise compilando unha serie de novas e referencias a documentos do XVI, todas elas

pertencentes ao mosteiro de Calogo e algunhas de certo interese xa que inclúe información sobre diversos aspectos da vida do mosteiro e algunhas anotacións de carácter artístico. Unha referencia indirecta, intercalada entre a documentación acopiada, ven confirmar que a finais do século XVI as antigas dependencias monásticas comezaran a sufrir un importante deterioro que obrigou á comunidade a desatendelas e a trasladarse definitivamente á vila de Arousa, tal como participa a fonte documental, na que se especifica con claridade que “...mientras estuvo en pie la fabrica del Monasterio para poder habitar residieron alli el Prior y monges y después que se fue poblando de vecinos el puerto de Villanueva que tomo este nombre por ser población nueva y de arousa por estar junto a la isla de arousa se vinieron el Prior y los monges ala villa ansi por haverles faltado la comodidad

dela vivienda de arriba...”²⁰. O traslado dos monxes á vila, e o abandono das antigas dependencias, serán definitivos para a súa fortuna xa que todo parece indicar que dende entón o mosteiro e a súa igrexa padeceron o progresivo abandono e foron obxecto incluso da rapacidade. Así, pouco a pouco e co

¹⁵ López Ferreiro, 1890 -Edic. facsimilar, III, 97-104-.

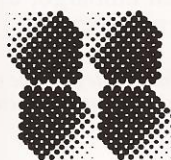
¹⁶ Sánchez Belda, 1953, 119, nº 246.

¹⁷ López Ferreiro, 1890 -Edic. facsimilar, 1983, IV, Apéndices, doc. XXII, doc. LII-.

¹⁸ Andrade Cernadas, 1997, 98.

¹⁹ López Ferreiro, *Galicia Diplomática*, 84-89, doc. XX.

²⁰ Arquivo de Santo Paio de Antealtares: *Traslado de los Privilegios y de otras escrituras que se hallan en el Archivo del Monasterio de San Martín de la ciudad de Santiago. Relaciones tocantes a Villanueva de Arousa St. Cibrán de Calogo.* Fol. 1.

Recigal
RECICLAXE DE GALICIA

Rolando González Milo
Xerente

Consumibles informáticos

Avda. Marqués de Valterra, 61 - Entrslo. Telf. 647 000 726 - Fax 986 102 627
CP 36910 - Estribela, Pontevedra

paso do tempo, tanto as antigas dependencias monásticas coma o templo propiamente dito fô ronse derrubando, e daquel edificio que permanecera en pé durante tantos séculos só quedou o triste recordo e algunhas ruínas que aínda hoxe en día se conservan en estado de semiabandono.

--- o ---

Do conxunto de edificacións que noutros tempos configuraron o mosteiro de San Cibrán de Calogo tan só se conservan restos da antiga torre-campanario, xa que das primixenias dependencias e igrexa monásticas a penas queda nada. A documentación gráfica realizada con anterioridade á desaparición total do templo é limitadísima, o que dificulta notablemente o coñecemento directo do edificio, e tan só é paliada en parte polo recordo visual daqueles que aínda a comezos do século XX viran as ruínas da súa cabeceira en pé. As antigas fotografías recollidas por Álvarez Limeses na súa aportación á *Geografía General del Reino de Galicia* no apartado dedicado a Vilanova de Arousa, pasaron desapercibidas a cantos intentaron rememorar o templo. Anque o sabio López Ferreiro afirme que chegou a coñecer íntegro a ábsida, e que polas súas características a igrexa debía de ser de boas proporcións e posiblemente edificada cara finais do século XII, o certo é que a descrición que sobre este templo fai Gaya Nuño na súa obra sobre a *Arquitectura española en sus monumentos desaparecidos* supón a única aportación de carácter artístico publicada ata o día de hoxe²¹.

As testemuñas gráficas dadas a coñecer por Álvarez Limeses a comezos do século XX recollen a desoladora imaxe das ruínas da ábsida románica, nas que aínda se podía recoñecer unha primitiva cabeceira, de ábsida cuadrangular precedida por un tramo rectangular, cuberta por unha bóveda de canón apuntada, reforzada por un arco faixón apuntado sobre columnas entregas. Na época das fotos podía verse aínda o arranque do primitivo arco triunfal, dobrado e aparentemente apuntado, sobre columnas entregas. Estas enunciacións arquitectónicas resposta a prantexamentos moi xeneralizados na arquitectura románica pontevedresa dos fins do século XII, un período no que comezaran a se introducir na nosa rexión solucións e novidades técnicas que supoñen un claro anuncio do léxico dun novo estilo: o gótico. Ese é o caso da bóveda de canón apuntada, de utilización sistematizada en torno ao último tercio do século XII anque en Galiza, coma sinalou Bango Torviso, a súa introducción podería rastrexarse xa dende mediados dese século²².

En resumidas contas, todo parece indicar que o primitivo templo estaría organizado seguindo o esquema máis usual na arquitectura románica galega: un edificio dunha única nave rectangular e unha soa ábsida, anque con algunha que outra novidade de talante arquitectónico. En efecto, estámonos a referir á existencia da torre-campanario, de planta rectangular e completamente exenta, en realidade a única testemuña arqueolóxica do primitivo mosteiro. Basta con nos aproximar aos estudos xerais sobre arquitectura románica en Galiza para nos decatar de que o seu carácter exento resulta sorprendente pois o habitual é que estas estruturas aparezan adosadas ao corpo do edificio. A edificación conservada mostra un alzado organizado en dous corpos: un primeiro, edificado con sillares regulares, sobre o que se levanta o segundo, no que se dispoñen dous vanos organizados en arcos de medio punto sen moldurar destinados a albergar as campás, e que se apean directamente sobre pilastras. Respecto da súa función, case que con toda seguridade non se limitaría ao simple papel reservado ao corpo de campás senón que asumiría outras funcións axeitadas ás necesidades da vida comunal. Nesta orde de cousas, é moi interesante a referencia documental indirecta que nos proporciona a relación de documentos tocantes á xurisdicción civil e criminal da vila de Vilanova de Arousa do ano 1779, conservada no Arquivo de Antealtares, na que se fai referencia a outro tipo de usos e funcións. En efecto, no documento en cuestión recóllese a referencia a unha fonte documental do ano 1570, que á súa vez remite a un apeo do ano 1470 no que se especificaba que "*solia y acostumbravan poner los presos y llevarlos a la torre dela Isla o ala torre de Calago*"²³. A torre, coma un elemento máis da residencia comunal, é algo estraño nesta época, pero non por elo descoñecido neste tipo de pequenos mosteiros: ocorría outro tanto, por exemplo, na desaparecida igrexa do mosteiro beneditino de San Salvador de Sobrado de Trives (Pobra de Trives, Ourense), datada na segunda metade do século XII, no que se asentou unha comunidade beneditina feminina, e que conta tamén cunha torre exenta próxima ao templo²⁴.

As únicas novas documentais referentes á igrexa datan de época moderna. Son moi concisas e se limitan a unha serie de referencias indirectas contidas no *Libro de Fueros*. A información compilada neste Libro permite confirmar que, tal e coma era costume a comezos do XVI, as confrarías decidiron iniciar o labor de padroado artístico que pretendía unha anovación figurativa encamiñada a modernizar a imaxe do templo medieval; para elo, os membros da Confraría da Nosa Señora decidiron encargar un retábulo dedicado á Virxe para a Capela Maior da igrexa monástica. Sen embargo, e por

²¹ "Iglesia románica, de la que a principios de siglo permanecían dos tramos de presbiterio abovedado con cañón apuntado hacia la cabecera, cuadrada, con obra de buena sillería e imposta sobre dos pares de columnas. Arte selecto del siglo XII" (Gaya Nuño, 1961, 136).

²² Bango Torviso, 1979, 31.

²³ Arquivo de Santo Paio de Antealtares, *Traslado de los Privilegios y de otras escrituras que se hallan en el Archivo del Monasterio de San Martín de la ciudad de Santiago*, 53, Vilanova de Arousa.

²⁴ Moure Pena, T.C.: (2002, 114-115).

motivos que descoñecemos, a estricta prohibición do abade do mosteiro frei Fernando de Villa sobre a posibilidade de colocar o retábulo no templo determinou que o proxecto fose, se non definitiva, si momentaneamente rexeitado. Esta información ven reafirmala unha referencia na que se puntualiza que *“para mas certificación dela propiedad dela iglesia de St. Cibrián de Calago, vea un requerimiento que Fr. Fernando de Villa abad hizo a ciertos vecinos y cofrades de nra. Sra para que no pusiesen en el altar mayor de la dicha iglesia un retablo de nra sra y su respuesta que no lo ponian contra la voluntad del abad y que cada y quando mandasse la quitarian en el año de 1530”*²⁵. Probablemente, a raíz de este incidente a comunidade tomaría a decisión de que dende ese momento *“ninguno podia ni puede edificar en la dicha iglesia Capilla ni altar sin licencia del Monasterio”*²⁶. Outra referencia documental das mesmas datas sinala a antiga existencia dunha capela edificada *“a la parte del vendaval en la dha iglesia de St. Cibrián”*, baixo a advocación *“dela Madalena”*, na que os fregueses celebraban as misas, pero que co tempo debeu de resultar pequena para dar acubillo a tanta xente xa que a comunidade relixiosa víase na necesidade de permitir *“al Capellan que diga Missa enla Capilla Mayor para que los feligreses sean mejor administrados”*²⁷. A documentación estudada non ofrece máis datos sobre o templo monástico, e as illadas referencias que ao través da súa lectura temos localizado constitúen pequenas reseñas a unha serie de estritas prohibicións dos priores de se sepultar no interior da igrexa ou de levantar edificacións en torno ao templo²⁸. De igual forma, a documentación non permite precisar en qué momento o templo comezou a sufrir os graves deterioros que resultaron determinantes para a súa fortuna posterior.

²⁵ Arquivo de Santo Paio de Antealtares, *Traslado de los Privilegios y de otras escrituras que se hallan en el Archivo del Monasterio de San Martín de la ciudad de Santiago*, 53, Vilanova de Arousa.

²⁶ Idem.

²⁷ Idem.

²⁸ *“Primeramente que en el Mº y Iglesia de St. Cibrián de Calago ninguno se puede enterrar en ella digo dentro della sin su licencia salvo aquellos que tienen ya lamparas compradas al Mº y al que le pagaba un ducado le daban lugar que pusiese lampara para siempre que esta era costumbre del dicho Monasterio y Iglesia”*, Idem.

ACTIVIDADES “Pineiróns”
Agradecemento á:

CONCELLO DE O GROVE
CASA DE CULTURA DE O GROVE

Bibliografía citada

Álvarez Limeses, G.:

- (1936) *Geografía General del Reino de Galicia. Provincia de Pontevedra*, Ed. Casa Editorial Alberto Martín, Barcelona.

Andrade Cernadas, J.M.:

- (1997) *El Monacato Benedictino y la Sociedad de la Galicia Medieval (Siglos V al XIII)*, Col. Galicia Medieval: Estudios, nº 3, Publicacións do Seminario de Estudos Galegos, Sada.

Bango Torviso, I.G.:

- (1979) *Arquitectura Románica en Pontevedra*, Fundación Barrié de la Maza, A Coruña.

Blanco Freijeiro, A.:

- (1957) *Origen y relaciones de la orfebrería castrexa*, Cuadernos de Estudios Gallegos, 37, pp. 137-157.

Buján Rodríguez, M.M.:

- (1996) *Catálogo archivístico del Monasterio de Benedictinas de San Payo de Ante-Altars*, Consorcio de Santiago, Santiago de Compostela.

Castillo López, A.del:

- (1987) *Inventario Monumental y Artístico de Galicia*, Fundación Barrié de la Maza, A Coruña.

Cavada Nieto, M.:

- (1972) *Hallazgos monetarios en castros de Galicia*, Boletín del Seminario de Arte y Arqueología, XXXVIII, Valladolid.

Filgueira Valverde, J; García Alén, A.:

- (1959) *Adiciones a la carta Arqueológica de la provincia de Pontevedra*, El Museo de Pontevedra, XIII, pp.19-97.

Freire Camaniel, J.:

- (1998) *El Monacato Gallego en la Alta Edad Media*, II, Fundación Barrié de la Maza, A Coruña.

García Álvarez, M.R.:

- (1973) ¿De Calogo a San Martín pasando por la Corticela?, *Compostellanum*, XVIII, 1-4, Enero-Diciembre, pp. 251-283.
- (1975) Sobre la fundación del monasterio orensano de Bóveda, *Bracara Augusta*, XXIX, 67-68 (79-80), pp. 111-143.

Gaya Nuño, J.A.:

- (1961) *La Arquitectura Española en sus monumentos desaparecidos*, Espasa Calpe, S.A, Madrid.

Linaje Conde, A.:

- (1973) *Los Orígenes del Monacato Benedictino en la Península Ibérica*, Centro de Estudios e Investigación "San Isidoro", Madrid.

López Alsina, F.:

- (1988) *La Ciudad de Santiago de Compostela en la Alta Edad Media*, Santiago de Compostela.

López Ferreiro, A.:

- (1899) *Historia de la Santa, Apostólica, Metropolitana Iglesia de Santiago de Compostela*, I, II, III, Santiago de Compostela, (Ed. Facsímil 1983).

Lucas Álvarez, M.:

- (1948) *Estudio Histórico-Diplomático de la Colección Documental del Monasterio de San Martín Pinario de Santiago de Compostela*, Tesis Doctoral inédita, Zaragoza.

Moledo Pérez, E; Pascual Vázquez, J.C.:

- (1982) *Nuevos materiales procedentes del Castro de A Subida* (Marín), El Museo de Pontevedra, XXXVI, pp. 290-298.

Moure Pena, T.C.:

- *San Salvador de Ferreira de Pantón y San Salvador de Sobrado de Trives: Dos fábricas románicas emparentadas*. Tesis de Licenciatura inédita, Universidad de Santiago de Compostela, 2002.

Núñez Rodríguez, M.:

- (1978) *Arquitectura Prerrománica*, COAG, Madrid.

Puertas Tricas, R.:

- (1975) *Iglesias Hispánicas (Siglos IX al VIII. Testimonios Literarios)*, Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid.

Sa Bravo, H.de:

- (1972) *El Monacato en Galicia*, II, A Coruña.

Sánchez Belda, L.:

- (1964) Catálogo de Documentos Reales, *Compostellanum*, IX, 4, Octubre-Diciembre.

Yepes, A, de.:

- (1609-1621) *Coronica General de la Orden de San Benito Patriarca de Religiosos*, I-VII, Irache-Pamplona-Valladolid.
- (1959-1960) *Crónica General de la Orden de San Benito*, I-III, Edic. parcial de J. Pérez de Urbel, Madrid.